

Moderni länsimainen esoteria 1900-luvun taitteen Tampereella

Antti Harmainen, Juuso Järvenpää & Mikko Kemppainen

Niin sanotut modernit esoteeriset aatteet, joihin lukeutuivat muun muassa spiritualismi ja teosofia, heijastuivat kaikkialla länsimaissa uskonnolliseen ja yhteiskunnalliseen keskusteluun 1800-luvun loppupuolelta alkaen. 1900-luvun taitteeseen tultaessa jokainen yhteiskunnallisia aiheita käsittelevää lehdistöä tarkemmin seuraava oli tutustunut esoteerisiin aatteisiin ainakin päällisin puolin myös Suomessa. Kotimaisessa tutkimuksessa aatteiden yhteys yhteiskunnalliseen liikehdintään on huomioitu, mutta tutkimus on keskittynyt pääasiassa Helsingin ja Viipurin alueelle. Tässä artikkelissa kiinnitämme huomiota siihen, että spiritualismin ja teosofian kaltaiset aatteet levisivät valtakunnalliseksi ilmiöksi tarkastelemalla niiden ilmenemistä Tampereella 1900-luvun alkuvuosina. Artikkelissa osoitamme, että esoteeriset aatteet nivoutuivat myös suomalaisittain suurten kulttuurikeskusten ohella myös tehdaskaupungissa olennaisesti niin sivistys- ja kasvatustyöhön kuin raittiusliikkeen toimintaan. Lisäksi tarkastelun keskiöön nousee artikkelissa se, kuinka Tampereesta muodostui hetkellisesti suomalaisen spiritualistisen liikkeen keskus.

Muuttuva yhteiskunta ja tulevaisuuden uskonto

Kotimainen kirkko- ja uskontohistoria on jo pitkään tiennyt, että spiritualismin ja teosofian kaltaiset liikkeet olivat osa 1900-luvun taitteen modernisoituvan Suomen uskonnollista maisemaa. Esimerkiksi Mikko Juva totesi vaikutusvaltaisessa teoksessaan *Valtiokirkosta kansankirkoksi* (1960), että suuriruhtinaskunnan ylemmät sosiaaliset kerrokset tunsivat 1800-luvun lopulla voimakasta ”vetoa okkultismiin ja mystiikkaan, minkä huomattavimmat ilmenemismuodot olivat meillä spiritismi ja teosofia”. (Juva 1960, 291.) Vanhemmassa tutkimuksessa on piirtynyt yleiskuva, jonka mukaan nämä liikkeet rantautuivat Suomen suuriruhtinaskuntaan 1800-luvun lopulla osana ”nuoren” ruotsinkielisen lukeneiston esittämää uskontokritiikkiä ja levisivät seuraavan vuosisadan vaihteessa myös suomenkielisten yhteiskuntakriitikkojen ja työväestön verkostoihin. Niiden käsittely on kuitenkin jäänyt vähäiseksi ja yleisluontoiseksi, ja laajemmissa yleiskatsauksissa ne ovat usein rajautuneet tyystin pois ajan merkittävien uskonnollisten vähemmistöliikkeiden joukosta.¹ (Esim. Juva 1960, 9–59, 291–297; Nokkala 1958, 221–

¹ Kuvaavaa näiden liikkeiden asemalle kirkkohistoriassa on, ettei niitä mainita Markku Heikkilän ja Simo Heinisen teoksessa *Uusi Suomen kirkkohistoria* (2017). Työväenliikkeen kontekstissa teosofian ja spiritualismin vaikutusta on tarkasteltu perinteisesti lähinnä toimittaja-kirjailija Matti Kurikkaan henkilöityneinä marginaalisina aatteina. Ks. Soikkanen 1961, 158–160. Kurikasta laajemmin esim. Suomenjoki et al. 2022.

223, 269–288; Murtorinne 1992, 297–302; Murtorinne 1986, 44–45, 91–92, 119–120; Luukkainen 1993, passim.; Veikkola 1969, 112–119; Larkio 1967, 176–181.)

Artikkelimme tuo esiin uudempaan tutkimukseen perustuvia näkökulmia ja havaintoja, joiden pohjalta on mahdollista tulkita uudelleen kirkkohistoriassa ja osin myös yleisemmässä aate- ja uskontohistoriassa vallinneita näkemyksiä siitä, mistä ”okkultismissa”, ”spiritismissä” ja ”teosofiassa” oli uskonnollisesti ja ideologisesti jäsennettynä kyse ja mitä ne merkitsivät niistä kiinnostuneille toimijoille. Lähestymme näitä ilmiöitä etenkin ”länsimaisen esoterian” 1990-luvulta alkaen kehittyneellä kansainvälisellä ja monitieteisellä tutkimuskentällä esitettyjen näkemysten valossa. Tutkimuskäsitteenä (länsimainen) esoteria on kiistelty ja monisyinen: sen puitteissa on tarkasteltu länsimaisen uskontohistorian ilmiöitä myöhäisantiikin uusplatonismista nykyajan uushenkisyyteen, ja hiljattain on keskusteltu käsitteen mahdollisuuksista myös globaalin uskontohistorian kontekstissa. Käsitteellä avatut tutkimuspolut ovat viime aikoina vakiintuneet osaksi myös suomalaista uskonnontutkimusta. (Ks. Hanegraaff & Pijnenburg 2009; Stuckrad 2005; Hanegraaff 2013; Asprem & Strube 2020. Suomen osalta ks. etenkin Mahlamäki & Kokkinen 2020; Leskelä-Kärki & Harmainen 2021.)

Länsimaisen esoterian tutkimuksessa ja sille läheisissä uskontohistoriallisissa tutkimusperinteissä on osoitettu, että 1900-luvun taitteen ”okkultismi”, ”spiritismi” ja ”teosofia” olivat ylirajaisia ja historiallisesti kerrostuneita ilmiöitä, joilla oli – niiden usein kohtaamasta väheksynnästä huolimatta – aikalaisten silmissä uskottavuutta niin uskonnollisessa, tieteellisessä kuin ideologisessakin mielessä. Yhdysvalloissa 1800-luvun puolivälissä syntynyt spiritualistinen liike, johon etenkin Manner-Euroopassa viitattiin myös ”spiritisminä”, oli vuosisadan jälkipuolella vakiinnuttanut asemansa kansainvälisen julkisuuden valokeilassa. ”Teosofia” sai jalansijaa suuren yleisön piirissä vuonna 1875 New Yorkissa perustetun Teosofisen Seuran toiminnan myötä, joka sekä aiheutti ympäri maailmaa noteerattuja skuppeja. (Spiritualismista ks. esim. Oppenheim 1985; Braude 1989; Owen 1989; Kaartinen 2020. Teosofisesta Seurasta ks. esim. Bogdan & Rothstein 2013.) ”Okkultismi” puolestaan toimi monille aikalaisille – Mikko Juvan tavoin – kattokäsitteenä spiritualismin ja Teosofisen Seuran kaltaisissa ilmiöissä nähdylle kiinnostukselle kaikkea salaperäistä ja eksoottista kohtaan. Asiaan vihkiytyneille termi sisälsi myös erottavan merkityksen: ”okkultismi” liittyi erityisesti Teosofisen Seuran kaltaisiin hankkeisiin, jotka pyrkivät tekemään eroa usein naiiviksi kritisoimaansa spiritualismiin/spiritismiin. (Käsitteen vaihtelevista merkityksistä ks. esim. Hanegraaff 2005; Deveney 2015.) Artikkelimme kannalta niin spiritualismi, Teosofinen Seura kuin okkultismikin voidaan nähdä osana laajempaa, tutkimuksessa usein moderniksi esoteriaksi nimettyä ilmiörypästä. (Modernista esoteriasta yleisesti ks. Hanegraaff 1998.)

Mikko Juva ankkuroi tulkintansa ”okkultismista” darvinismin nousuun ja sen pönkittämän naturalismin läpimurtoon. Hänen mukaansa esimerkiksi Teosofisen Seuran nousun taustalla oli ”luonnontieteellisen maailmankuvan” luoma uskonnollinen tyhjiö, jossa kristillisten käsitysten hylkääminen sai jotkut ikään kuin taantumaan kohti primitiivistä ”taikauskoa” tai magiaa, jonka tähtäimessä oli uusien tieteellisten löydösten selittäminen naiiveilla pseudouskonnollisilla ja -tieteellisillä teorioilla. (Juva 1960). Tällainen näkemys spiritualismista ja Teosofisesta

Seurasta eräänlaisena naturalismin rekyylinä tai pimeänä sivuraiteena on antanut aihetta tulkinnoille, joissa ne on jäsenetty kirkon- ja jopa uskonnonvastaisiksi ilmiöksi. Näkemyksen juuret ovat jo 1800-luvulla alkaneissa poleemisissa keskusteluissa uusien liikkeiden suhteesta uskontoon, kristinuskoon ja kirkkoinstituutioihin. (Vrt. esim. Oppenheim 1985, passim; Veikkola 1969, 116–117.)

Artikkelissamme otamme etäisyyttä näihin alun perin tarkoitushakuisiin rajanvetoihin. Nykytutkimuksen valossa spiritualismin ja Teosofisen Seuran suhtautuminen naturalismiin ei ollut niin yksioikoista kuin Juva aikanaan esitti. (Harmainen 2018; Aspren 2014.) Kuvaan on syytä liittää myös humanistiset tieteet, joilla oli käsitteellisistä mullistuksista huolimatta yhä paljon vaikutusvaltaa ajan eurooppalaisissa tieteissä ja julkisissa keskusteluissa. Spiritualismin ja Teosofisen Seuran vetovoima olikin paljolti peräisin 1800-luvun mannermaisen idealismin, liberaaliteologioiden ja myös niin kutsutun orientalismin kaanoneista. (Marchand 2009, 1–37.)

Kun spiritualismin ja Teosofisen Seuran kaltaisia liikkeitä lähestytään ilman ennakko-oletuksia niiden kirkon- tai uskonnonvastaisuudesta, voidaan havaita, että niiden kannattelemat käsitykset ja käytännöt saivat hyvin monenlaisia rooleja 1900-luvun taitteen Suomen uskonnollisella kentällä. Vaikka itsetietoisien spiritualistien ja teosofien suhde ”kirkolliseen kristinuskoon” saattoi olla hyvin kriittinen, ei tämä heidän mukaansa johtunut uskonnonvastaisuudesta vaan pyrkimyksestä uudistaa suomalaisten uskonnollista elämää vastaamaan ajan tieteellisiä, yhteiskunnallisia ja moraalisia vaatimuksia. Laajalti myös ajan teologisissa keskusteluissa jaettu kokemus uskonnollisen reformin tarpeesta saattoi vähemmän kirkkokriittisissä piireissä johdatella näkemään myös myönteisiä yhteyksiä esoteeristen liikkeiden ja evankelisluterilaisen kirkon pyrkimysten välillä.

Näkökulmasta riippumatta spiritualismin ja Teosofisen Seuran edistämät ideaalit saivat myönteisen aikalaismerkityksensä paljolti vastauksena koko ajan uskonnolliselle elämälle keskeisiin kysymyksiin siitä, mitä tulevaisuuden uskonto, kristinusko ja jopa kirkko voisivat parhaassa tapauksessa olla ja miten ne voisivat säilyttää merkityksensä muuttuvassa yhteiskunnassa. Niiden ymmärtämisen kannalta onkin olennaista ottaa huomioon, kuinka läheisesti ajan uskonnosta käydyt keskustelut liittyivät murroksellisiin poliittis-yhteiskunnallisiin olosuhteisiin: spiritualistien, teosofien ja kirkon edustajien näkemykset saattoivat hyvin yhtyä vakaumuksessa, jonka mukaan modernin kansallisvaltion rakentumisen myötä aktiivisiksi ja itsetietoisiksi kansalaisiksi muuttuneet suomalaiset tarvitsivat uskonnon moraalisesti kasvattavaa voimaa myös poliittis-yhteiskunnallisten pyrkimystensä tueksi.

Artikkelissamme tarkastelemme modernien esoteeristen liikkeiden kietoutumista osaksi 1900-luvun taitteen monimuotoisia uskonnollisia ja yhteiskunnallisia keskusteluja. Lähestymme aihettamme aatehistorian ja verkostanalyysin tarjoamia menetelmiä yhdistelevällä tutkimusotteella. Painotamme, että spiritualismin ja Teosofisen Seuran kaltaiset liikkeet sekä niiden kannattelemat ideat levisivät yllirajaisen julkisuuden ja kansainvälisten toimijaverkostojen luomassa tilassa, mutta tämä saattoi tapahtua vain kansallisiin ja paikallisiin olosuhteisiin ankkuroituneiden yksilöiden konkreettisen yhteistoiminnan kautta. Havainnollistamme näitä

aatteellisten toimijaverkostojen monitasoisia suhteita tutkimalla esoteeristen liikkeiden merkityksiä Tampereen paikallisesta näkökulmasta.² Lähdeaineistomme koostuu julkaistusta materiaalista – sanoma- ja aikakauslehdet sekä aikalaiskirjallisuus – ja tamperelaisten yhdistysten arkistomateriaalista. Tämän lähdekokonaisuuden avulla voimme tarkastella esoteeristen liikkeiden merkityksiä sekä julkisen keskustelun että yhdistysten sisäisen toiminnan tasoilla.

Tampere oli 1900-luvun taitteessa vielä suhteellisen pieni ja syrjäinen tehdaskaupunki, mutta sen asukkaat elivät tiiviisti mukana maailmanlaajuisissa kulttuurisissa ja yhteiskunnallisissa muutoksissa. (Haapala & Peltola 2019, 82–107). Oli vain luonnollista, että myös uudet yllirajaiset uskontoliikkeet ja yleisemmin uskonnon uudistumistarpeesta käyty keskustelu saivat jalansijaa kaupungissa, kuten esimerkiksi kirkkohistorioitsija Paavo Kortekankaan ja historiantutkija Pirjo Markkolan Tampereelle keskittyneet tapaustutkimukset uskonnosta modernisoituvassa yhteiskunnassa ovat osoittaneet. (Kortekangas 1965; Markkola 2022.) Esoteeriset liikkeet ovat kuitenkin jääneet aiempien tutkimusten ulkopuolelle. Artikkelimme täydentää niiden luomaa kuvaa osoittamalla, että myös spiritualismin ja Teosofisen Seuran kaltaisilla liikkeillä oli osansa tamperelaisten uskonnollis-yhteiskunnallisessa elämässä.

Artikkelimme jakautuu kolmeen käsittelylukuun. Ensimmäinen luku on osittain yleisellä tasolla liikkuva ja taustoittava aatehistoriallinen katsaus, jossa nivomme modernit esoteeriset liikkeet osaksi 1900-luvun taitteen aatteellista ja uskonnollista maisemaa erityisesti aiemmassa tutkimuksessa vähälle huomiolle jääneen toimijaryhmän eli nousevan suomenkielisen opettajakunnan näkökulmasta. Toisessa luvussa tarkastelemme lähemmin esoteeristen liikkeiden merkityksiä tamperelaisessa yhdistyselämässä erityisesti raittiusliikkeen näkökulmasta. Kolmannessa käsittelyluvussa kohdistamme huomion Tampereella 1910-luvun taitteessa toimineeseen spiritualistiseen järjestöhankkeeseen, jonka kautta kaupungista muodostui hetkellisesti kansainvälisen spiritualistisen liikkeen kotimainen solmukohta.

Hyvyyden ituja kasvattamassa

1900-luvun jälkipuoliskon kirkko- ja aatehistoriallinen tutkimus on painottanut yleistystä, jonka mukaan modernit esoteeriset liikkeet alkoivat punoutua osaksi suomalaista uskontoa ikään kuin 1800-luvun lopun ruotsinkielisen yläluokan aloitteesta. Tulkintojen suuntaa on ohjannut esimerkiksi Mikko Juvan yleistys muutamista ruotsiksi kirjoittaneista tahoista, jotka 1890-luvun alussa esittelivät ajan keskeisimpien esoteeristen liikkeiden johtajatuksia kotimaiselle yleisölle. Juva on perustanut käsityksensä muiden muassa päätoimittaja-kansanedustaja Axel Lillen (1848-1921) ja hänen luotsaamaansa *Nya Pressen* -sanomalehden sekä professori Arvi Grotenfeltin (1863-1941) ja kenraali Carl Robert Sederholmin (1818-1903)

² Suomalainen esoterian tutkimus on usein painottanut pääkaupunkiseudun verkostoja ja ilmiöitä. Ks. kuitenkin esim. Boguslawski 2020. Oman näkökulmamme kannalta ks. myös Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2022, 105–110.

noihin aikoihin julkaisemiin teksteihin, jotka ottivat myönteistä kantaa niin spiritualistisen liikkeen kuin Teosofisen Seuran toimintaan. Juvan mukaan näitä väyliä pitkin rakentuneelle ruotsinkieliselle ”okkultismille” oli oireellista naturalistis-empiristisen maailmankatsomuksen pohjalta nouseva ”historiallisen kristinuskon vastustus”. (Juva 1960, 290–293. Yleistävämmin emt. 9–27.)

Spiritualismin ja Teosofisen Seuran julkisuudessa esittämät kannanotot olivat kuitenkin ehtineet herättää kotimaisen yleisön mielenkiinnon jo ennen 1890-lukua. Monet niin kutsutun nousevan suomenkielisen keskiluokan – eli karkeasti ottaen vuosisadan jälkipuoliskolla joko yliopistossa tai tuolloin perustetuissa toisen asteen oppilaitoksissa koulutetun väestönosan – edustajat näyttävät suhtautuneen ajan esoteeristen liikkeiden ideaaleihin vastaanottavaisesti jo 1880-luvun puolimaissa. (Kokoavasti ks. Harmainen 2020, 174–184. Ks. myös Harmainen 2021, 31–51. Kansainvälisessä kontekstissa esim. Treitel 2004, passim.). Useat eri lähteet osoittavat, kuinka etenkin 1860-luvulta alkaen perustetuissa opettajaseminaareissa koulutetuilla kansakoulunopettajilla oli monissa tapauksissa näkyvä rooli paitsi spiritualismista, Teosofisesta Seurasta ja muistakin vuosisadan vaihteen esoteerisista liikkeistä kiinnostuneena yleisönä myös niiden oppeja julkisuudessa käsitelleinä kirjoittajina sekä eri liikkeiden ja seurojen aktiivijäseninä. (Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2022, 85–122.)

Kuvaava esimerkki on, kuinka Suomessa toimivan Teosofisen Seuran varhaisvaiheiden johtohahmoihin kuului Pekka Ervastin (1875–1934) ohella Maria Ramstedt (1852–1915), joka oli opiskellut kansakoulunopettajaksi Jyväskylän seminaarissa 1870-luvun alkupuolella. Ramstedt tuli tunnetuksi nimimerkillä Martti Humu, jolla hän sekä kirjoitti että kiersi luennoimassa Teosofisen Seuran ja spiritualistisen liikkeen asioita edistääkseen. Ramstedtin henkilöhistoriassa kiintoisaa on, että hän ja hänen puolisonsa Alexander Ramstedt (1848–1889) opiskelivat Jyväskylän seminaarissa yhtä aikaa kuin runoilija J. H. Erkko (1849–1906), joka oli niin ikään perillä spiritualismin ja Teosofisen Seuran opeista. Niihin Erkon tiedetään tutustuneen viimeistään vuosien 1884–1885 ulkomaanmatkojensa aikana, jolloin hän kiersi saksankielistä Eurooppaa ottaakseen selkoa, mistä Berliinin ja Wienin kaltaisten metropolien kulttuurielämä oli tuolloin kiinnostunut. (Ramstedtista ks. Harmainen 2013, 71–110; Harmainen 2021, 31–51. Kansainvälisen taustan osalta esim. Treitel 2004, 3–82.)

J. H. Erkon lähipiiriin kuuluivat muiden muassa Minna Canth (1844–1897) – opettajaseminaarilainen hänkin –, opettajana ennen näyttelijänuraansa työskennellyt tamperelainen Hilda Asp (1862–1891) sekä tämän pikkuveli Gustaf Asp (1866–1952), joka teki pitkän uran Turun teollisuuskoulun opettajana ja rehtorina. Myös he olivat todistetusti selvillä tunnettujen esoteeristen liikkeiden olemassaolosta ja niiden sanomasta jo 1880-luvun puolella. Tunnettua on, kuinka Canth kirjoitti kesällä 1887 Hilda Aspille lukevansa ”indialaista teosofiaa” ja kuinka liikkeen sanoma ”hurmasi” häntä. (Sitaatti ks. Kannila 1973, 276. Canthista yleisesti ks. Maijala 2014, 307–328. Tämän artikkelin näkökulmasta ks. Harmainen 2014a, 20–30). Tässä verkostossa spiritualismin ja Teosofisen Seuran ideaalit limittyivät usein toisiinsa. Niistä ammennettiin tukea esimerkiksi sukupuoli- ja seksuaalimoraalisiin pohdintoihin sekä näkökulmia kysymyksiin,

kuinka protestanttista kristinuskoa oli merkityksellisintä jäsentää suhteessa muiden maailmanuskontojen historiallisiin kaanoneihin ja toisaalta modernisoituvan yhteiskunnan asettamiin edellytyksiin. Paljon merkitystä oli myös eräänlaisella eskatologisella jatkumolla, jota sekä Teosofinen Seura että spiritualismi korostivat puhumalla ihmissielun kuolemattomuudesta ja jälleensyntymästä. Käsitys siitä, kuinka elämän aikana koetut vaikeudet ja kärsimykset sekä myös itse kuolema voisivat rakentaa transsendenttiä kehitystietä, jolla yksilön oli mahdollista jalostua ja samalla täydellistää myös elämän aikana vaalimaansa ”kutsumusta”, tuntui lohdulliselta erilaisten surujen ja menetysten keskellä. (Harmainen 2014a, 20–30; Harmainen 2021, 31–51.)

1900-luvun taitteen Tampereella toimineiden esoteeristen liikkeiden tarkastelu vahvistaa osaltaan tulkintaa, jonka mukaan niiden ideaalit löysivät kannatusta opettajien joukosta. Havaintoesimerkeistä käyvät kansakoulunopettajat Aaku Mäki (1865–1948) ja Kyösti Laine (s. 1872). Jyväskylän opettajaseminaarista vuonna 1889 valmistunut ja Tampereen Aleksanterin koulussa työskennellyt Mäki perusti oman vakaumuksensa Teosofisen Seuran ja myös tolstoilaisuuden ideaaleille. Hänelle tärkeitä teemoja olivat terveydenhoito ja terveystuuri: Mäki omaksui esoteerisista liikkeistä vähintäänkin käsityksen siitä, että ihminen oli olemukseltaan henkinen olento ja siksi sisimmässään kytköksissä jumalaan. Erilaisten nautintoaineiden käyttö ja muut modernin yhteiskunnan tarjoamat kiihokkeet olivat Mäen näkökulmasta omiaan turmelemaan yksilöä ja erkaannuttamaan tätä jumalallisesta alkuperästään. Kiintoisaa on, että Mäki vastusti kiivaasti rokotuksia ja yleisemminkin lääketieteen hoitokeinoja ja -periaatteita. Luonnonparannuksen hän sen sijaan näki hoitavan yksilöitä näiden hengen ja/tai sielun ehdoilla, jolloin parantuminen oli kokonaisvaltaisempaa ja säteili myös koko kansaan. (Rokotevastaisuudesta ks. Kananoja 2021, 121–133. Aaku Mäestä myös Hanhikangas & Harmainen 2010; Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2022, 108–110.)

Pispalan kansakoulussa opettanut Laine puolestaan kytki esitelmissään ja kirjoituksissaan Teosofisen Seuran ja siitä irronneen kansainvälisen Idän Tähdien Järjestön (p. 1911) oppeja osaksi kasvatustyötä koskevia ihanteitaan. Hänen näkemyksissään esoteeristen liikkeiden sanoma vahvasti esimerkiksi periaatteita, joiden mukaan yksilön sisäisyydessä vaikuttava moraalinen kipinä jalostui parhaiten liberaalilla ja kurinpidollisesti maltillisilla keinoilla suosivalla kasvatusmallilla, jollaista tulevaisuuden koulujenkin tuli soveltaa. Tällöin myös tulevat kansalaiset kasvaisivat moraalisiksi ja solidaarisiksi toimijoiksi, mikä lisäisi rauhaa, rakkautta ja veljeyttä sekä yhteisöjen sisällä että eri kansojen välillä. Laineella oli tiiviit siteet myös työväenliikkeeseen: hän toimi Pispalan työväenyhdistyksen puheenjohtajana ja oli perustamassa Sosialidemokraattista opettajayhdistystä vuonna 1917. (Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2022, 107.)

Laineen tapaukselle löytyy kiinnostavia referenssejä juuri Sosialidemokraattisen opettajayhdistyksen verkostosta. Esimerkiksi pääkaupunkiseudulla työskennellyt opettaja Helmi Jalovaara (1876–1973) oli niin ikään opettajayhdistyksen perustajajäseniä sekä Teosofisen Seuran ja Idän Tähdien Järjestön aktiivi, joka piti teosofisesti orientoitunutta kasvatusfilosofiaa tulevaisuuden koulun perustana. (Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2021, 148–149). Samaan pii-

riin kuului myös opettaja ja SDP:n kansanedustaja Hilja Pärssinen (1876–1935), joka piti hänkin jumalalta saadun ”hyvyyden idun” kasvattamista ajanmukaisen koulujärjestelmän tärkeimpänä tehtävänä. (Kempainen 2020, 271–283.) Tampereen kontekstissa esoteeristen liikkeiden, luterilaisen uskonnollisuuden ja kansalaisjärjestöjen kentän välille syntyneessä rajamaastossa toimineita kansakoulunopettajia olivat lisäksi Kyösti Huhtala (1871–1913) ja Aliina Salomaa (vuoteen 1897 Sohlman, 1866–1909). Heidän fokuksensa oli Aaku Mäen tavoin paljolti raittiusliikkeessä sekä yksilö- ja kansanterveydellisissä kysymyksissä, joita käsittelemme tarkemmin seuraavassa alaluvussa. (1900-luvun taitteen Tampereesta tässä käytetystä näkökulmasta ks. Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2022, 105–110.)

Jyväskylässä ja vähitellen muissakin seminaarikaupungeissa opiskelleiden koulutustausta tarjoaa selityksen siihen, kuinka suomalaisten opettajien ja esoteeristen liikkeiden edustamien käsitysten välille rakentui jonkinasteinen synergia. Esimerkiksi Aimo Halilan mukaan 1860-luvun kansakouluasetuksessa ja opettajakoulutuksen suunnittelussa uskonnonopetuksen keskittäminen ja toisaalta sen sisältöjen uudistaminen ajan vaatimusten mukaiseksi sai paljon huomiota. Esimerkiksi Jyväskylän seminaarin oppisisällössä pinnalla oli välitysteologinen näkökulma, jonka puitteissa evankelisluterilaisille opeille ja *Raamatulle* piti syntymän yhteistä ja hedelmällistä alaa tieteellisten paradigmojen sekä kulttuurin ydinkysymysten kanssa. (Halila 1963, 76–80.)

Artikkelimme kannalta oleellista on, että kansainvälisesti ajateltuna välitysteologian ja sen kanssa rinnakkaisten liberaaliteologioiden historiassa esimerkiksi teosofian käsitteellä oli ollut merkittävä asema pitkin 1800-lukua. Esimerkiksi historiantutkija Peter Hanns Reill on osoittanut, kuinka historiallis-kriittiseen näkökulmaan tukeutuvan liberaaliteologian varhaisvaiheiden kannalta tärkeä saksalainen teologi Johann Salomo Semler (1725–1791) piti luterilaisen mystiikan kautta jäsentyvää teosofian konseptia oleellisena keinona harmonisoida luonnontieteiden ja luterilaisen teologian näkökulmia. (Reill 2007, 157–180). Semlerin työ raivasi tilaa 1800-luvun ensimmäisellä kolmanneksella voimistuneille välitys-/liberaaliteologioille, joiden vaikutus myös suomalaisen teologian käännteisiin on ollut tutkijoiden tiedossa: esimerkiksi Eino Murtorinne ja Tarja-Liisa Luukkanen ovat tahoillaan todenneet, kuinka saksalaisten mystikkojen, kuten Jakob Böhmen (1575–1624) ja Franz von Baaderin (1765–1841) näkemyksillä oli osansa keskeisten suomalaisten välitysteologien, kuten A. F. Granfeltin (1815–1892) käsityksissä. (Murtorinne 1986, 44–45, 120; Luukkanen 1993, 137–181.) Filosofian puolelta esiin on taas syytä nostaa esimerkiksi aatehistorioitsija Cecilia Muratorin paikantama kytkentä, joka osoittaa aikalaiskäsitysten kannalta ohittamattoman tärkeän G. W. F. Hegelin (1770–1831) soveltaneen niin ikään Böhmen kaltaisten mystikkojen käsityksiä töissään. (Muratori 2016, passim.)

Karkeasti ottaen tämä jatkumo on tulkittavissa niin, että 1800-luvun lopun opettajaseminaarilaisten oli mahdollista jäsentää esimerkiksi teosofian käsitettä osin koulussa omaksumansa luterilaisen välitysteologian läpi, mikä taas antoi sille kansainvälistä, tiedollisesti ja kulttuurisesti etabloitunutta mieltä myös silloin, kun asia tuli esiin vaikkapa Teosofisen Seuran kontekstissa.

Ainakin J. H. Erkon ja hänen lähipiirinsä kirjoituksiin on jäänyt merkkejä tämän kaltaisista kytkennöistä. (Esim. Harmainen 2014b, 369–380.) Tärkeää on havaita myös se, että kaikkia edellä mainittuja opettajataustaisia toimijoita näytti yhdistäneen käsitteellisessä mielessä humanistisia tieteitä sivuava linja. Sen puitteissa niin ihmiskäsitys, moraalitiedot kuin tiedolliset premissitkin ankkuroituivat yksilön sisäisiin havaintoihin, kokemuksiin ja niin ikään sisäisesti manifestoituvaan henkeen tai sieluun, jonka kehittäminen ja kasvattaminen oli sekä yksilöllisen että yhteiskunnallisen kehityksen tausta. Näihin ideaaleihin näytti nojanneen myös suuri osa ajan esoteeristen liikkeiden merkityksestä. Tämän suuntaiset havainnot poikkeavat tuntuvasti vaikkapa Mikko Juvan naturalismia ja historiallisen kristinuskon vastustusta painottavasta yleistyksestä.

Raittiusyhdistys Liitto

Tampereella Raittiusyhdistys Liitto näyttäisi houkutelleen toimintaansa mukaan useita henkilöitä, joilla oli kytköksiä uusien liberaaleja uskonnollisia käsityksiä levittäneisiin esoteerisiin liikkeisiin. Keskeistä järjestökenttään kohdistuvan tutkimuksen kannalta on, että Liitto oli Tampereen suurin, perinteikkäin ja tiukimmin uskonnolliseen vakaumukseen toimintansa pohjannut raittiusyhdistys. (Hanhikangas 2007, 2–3.) 1900-luvun alun yhdistyksen aktiivijäsenistä ainakin kutojana työskennellyt ja myöhemmin SDP:n pitkäaikaiseksi kansanedustajaksi noussut Alma Malander (vuodesta 1906 alkaen Jokinen, 1882–1939) sekä kemigrafi ja hieroja Lahja Leppänen (1875–1944) toimivat teosofien ja spiritualistien verkostoissa.³

Malander oli Liiton toiminnassa mukana ainakin vuoteen 1905 saakka. Hänen toiminnastaan esoteerisissa piireissä tiedetään toistaiseksi hyvin vähän, mutta Jokinen oli yksi henkilöistä, joiden nimissä Tampereen Spiritistinen Seura – johon palaamme seuraavassa luvussa – haki säännöilleen vahvistusta lääninkuvernööriltä vuonna 1910. Hän kuului vuosisadan taitteessa myös Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuraan, jossa käytiin jatkuvasti keskustelua uskonnollisista aiheista ja käsiteltiin myös teosofiaa.⁴ (Ks. Harmainen, Järvenpää & Kempainen 2022, 105–106.)

Leppänen taas kuului raittiusyhdistyksen johtokuntaan 1900-luvun alkuvuosina. Lisäksi hän oli mukana Liiton jäsenille suunnatussa keskusteluseurassa sekä Leimu-piirissä, jonka tehtävänä oli kehittää jäsentensä retorisia ja kirjallisia taitoja. Leppänen oli kiinnostunut teosofiasta

³ Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1905, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1. Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuran pöytäkirjat 1898–1904. Tampereen kaupungin arkisto. Myös Alman sisarukset Aina ja Aliina olivat mukana Liiton toiminnassa. Raittiusyhdistys Liiton ”Leimu” piirin pöytäkirjat 1902–1904, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ch:1.

⁴ Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuran pöytäkirjat (9.3.1902) 1900–1904. Tampereen kaupungin arkisto.

ja liittyi 1910-luvulla myös Annie Besantin perustamaan Idän Tähti -liikkeeseen. Yhdessä Teosofisen Seuran nuoren johtohahmon Väinö Valvanteen (1887–1919) kanssa Leppänen perusti liikkeen nimeä kantavan aikakauslehden Mikkeliin, jonne hän muutti vuonna 1913.⁵

Malanderilla ja Leppäsellä oli tiiviit yhteydet Liiton pitkäaikaiseen puheenjohtajaan Aaku Mäkeen. Mäki oli Alma Malanderin opettaja Tampereen Aleksanterin kansakoulussa ja mikä todennäköisimmin myötävaikutti tämän päätökseen liittyä Liiton jäseneksi. Leppänen puolestaan toimi Mäen perustamassa kirja- ja lehtikustantamo-osuuskunta Wäinämöisessä. Leppänen liittyi myös Mäen vuonna 1907 perustamaan Suomen Rauhanliittoon. Miehiä yhdisti kiinnostus teosofiaan, sillä Mäki liittyi Suomen Teosofisen Seuran jäseneksi heti sen perustamisvuonna 1907. (STS:n jäsenluettelo 1911.)

Mäki johti Liittoa 1890-luvulta vuoteen 1903, jolloin hän kieltäytyi puheenjohtajuudesta ajan puutteeseen vedoten. Hänet kuitenkin valittiin puheenjohtajaksi vielä vuosille 1905–1906. Mäen puheenjohtajakausien jälkeenkin Liiton johdossa jatkoivat teosofiasta ja spiritualismista kiinnostuneet henkilöt. Mäeltä puheenjohtajan nuija siirtyi Pispalan koulun opettaja Kyösti Laineelle, joka johti yhdistyksen toimintaa noin vuoden ajan. Laine oli yhteiskunnallisesti aktiivinen myös muun muassa Pispalan työväenyhdistyksessä sekä osuuskuntaliikkeessä ja osallistui Tampereen paikallispolitiikkaan sosialidemokraattien riveissä. Lehdistolähteet kertovat Laineen pitäneen useita teosofisia esitelmiä eri tilaisuuksissa ja nousseen Teosofisessa Seurassa suhteellisen korkeaan asemaan. Viimeistään vuonna 1911 hänet valittiin Tampereella vuonna 1910 perustetun teosofisen Valonheittäjä-loosin varapuheenjohtajaksi ja varsinaiseksi puheenjohtajaksi vuonna 1917. Laine oli myös yksi lyhytikäiseksi jääneen Teosofisen nuorisoliiton (Väinölän nuoret 1912–1913) perustajista ja toimi sen ensimmäisenä puheenjohtajana. (*Opettajain Lehti* 21/1911.) On hyvin mahdollista, että Laine sai teosofisen ”herätyksen” juuri raittiusyhdistystoiminnan kautta tutustuessaan Aaku Mäkeen ja Lahja Leppäseen, sillä vuosisadan ensimmäisen vuosikymmenen alkupuolella Laine ei näyttäisi julkisesti levittäneen teosofian sanomaa. Varmaa kuitenkin on, että 1910-luvulla hän kuului Mäen ja Leppäsen kanssa samoihin järjestöverkostoihin Idän Tähteen ja Suomen Rauhanliittoon. (*Kansan Lehti* 10.5.1912, 4.1.1917.)

Vuonna 1909 Liiton puheenjohtajuus siirtyi Otto Leppäselle (1875–?), joka voitti äänestyksessä puheenjohtajaksi uudelleen tarjoutuneen Aaku Mäen. Leppänen toimi yhdistyksen puheenjohtajana vuoteen 1912 saakka. Jo ennen puheenjohtajuuttaan hän toimi Liiton eri luottamustehtävissä, kuten tilintarkastajana sekä Liiton keskusteluseuran puheenjohtajana.⁶ Hän oli Oy Leppänen, Haarla & Vaarna karamellitehtaan ja -myymälän pääosakkaana ja johtajana tunnettu nimi Tampereen liike-elämässä. Leppäselläkin oli kytköksiä Tampereen esoteerisiin piireihin.

⁵ Leppäsen kytköksistä Teosofiseen Seuraan ks. Hieroja Lahja Leppänen tänään 60-vuotias, *Mikkelin Sanomat* 14.12.1935; *Tietäjä* 5–6/1944. Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1905, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1; Raittiusyhdistys Liiton ”Leimu” piirin pöytäkirjat 1902–1904, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ch:1.

⁶ Raittiusyhdistys Liiton kokous 7.2.1909. Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1905–1914, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1 Raittiusyhdistys Liiton keskusteluseuran pöytäkirjat 1908–1909. Tampereen kaupungin arkisto, kansio Cf:1/Cg:1.

Hän tuki tamperelaisten spiritualistien toimintaa pienimuotoisin lahjoituksin ja mainostamalla yhtiötään *Spiritisti*-aikakauslehden sivuilla. Toisin kuin edellä esitellyt raittiusyhdistysten jäsenet, joilla kaikilla oli yhteyksiä sosialidemokraattiseen työväenliikkeeseen, Leppänen oli Suomalaisen Puolueen jäsen. (*Aamulehti* 1.3.1910; *Spiritisti* 7/1909 ja 12B/1909.)

Huomionarvoista on, että raittiusyhdistys Liiton ydinjäsenistä useat olivat ammatiltaan opettajia. Puheenjohtajina toimineiden teosofien Aaku Mäen ja Kyösti Laineen ohella Liiton johtokuntaan kuuluivat Aleksanterin koulun opettajat Aliina Salomaa ja Kyösti Huhtala. He molemmat olivat Mäen läheisimpiä työ- ja aatetovereita 1890-luvulta alkaen ja vaikuttivat myös Suomen Rauhanliiton ja Wäinämöisen osuuskunnan johtopaikoilla.

Vuonna 1909 pitkäaikaisen sairastelun jälkeen menehtyneestä Salomaasta tuli paitsi Tampereella myös valtakunnallisesti yksi raittiusaatteen esikuvista, joka omien sanojensa mukaan asetti korkeimmaksi ihanteekseen sekä opettajan työssään että raittiustoiminnassa ”uskonnollis-siveellisen kasvattamisen”.⁷ (Hanhikangas 2007, 6–7, 49–52.) Huhtala oli puolestaan tunnettu herätysliikkeistä sekä tolstoilaisuudesta ammentavista ihanteistaan, jotka näkyivät etenkin pasifismin muodossa hänen pedagogisissa tavoitteissaan ja yhteiskunnallisessa työssään. (Ripatti 2002, 187–190. Ks. myös Huhtala 1910 & 1912.)

Salomaan ja Huhtalan suorista yhteyksistä esoteerisiin aatteisiin ei toistaiseksi ole tarkkaa tietoa, mutta tiiviit yhteydet Mäkeen sekä hänen johtamiinsa yhdistyksiin puoltavat tulkintaa siitä, että teosofian kaltaisten liberaalien uskonnollisten aatteiden välittämät käsitykset puhuttelivat myös heitä. Etenkin Huhtalan viehtymys tolstoilaisuuteen tukee tätä käsitystä, sillä tolstoilaisuus ja teosofia punoutuivat ajan aatemaailmassa tiiviisti yhteen täydentäen toisiaan etenkin sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen liittyvissä kysymyksissä. (Kokkinen 2010, 33–41; Harmainen 2010, 86–93; Kempainen 2020, 49–50, 271–290.) Huhtala toi myös omissa kirjoituksissaan esille teosofien ja spiritualistien keskuudessa yleisen ajatuksen ihmisen jatkuvasta asteittaisesta henkisestä kehityksestä sekä ruumiin puhtauden heijastumisesta ”sieluun”, joka valmistautui ”tulevaa elämää” varten. (Ks. K. Huhtala: Maallinen majamme. *Valoa koteihin. Kokoelma kirjoituksia II* (1904), 24–27; Huhtala 1910, 3.)

Raittiusyhdistystoiminnasta muodostui teosofiaan ja spiritualismiin perehtyneille henkilöille mielekäs kansalaisjärjestäytymisen muoto epäilemättä sen vuoksi, että ajan raittiusaate pohjasi uskonnollisiin ihanteisiin ja toi ne osaksi yhteiskunnallista vaikuttamista. Kuten raittiusliikettä tutkinut historiantutkija Irma Sulkunen on osoittanut, raittiusaatteesta muodostui ”kansalaisuskonto”, jonka tähtäimenä oli kansan sivistystason edistäminen ja kristillisen moraalin kohottaminen. (Sulkunen 1986, passim.)

⁷ Salomaan nauttimasta arvostuksesta kertoo myös Liiton perustama Aliina Salomaan rahasto, jonka tarkoituksena oli kerätä varoja raittiusuuden edistämiseen. Ks. Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirja 8.11.1909. Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1914. Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1

Raittiusyhdistys Liiton tarkastelu tukee Sulkusen havaintoa raittiusaatteen ja uskonnon tiivistä yhteydestä ja selittää osaltaan opettajien kiinnostuksen raittiustoimintaan. Yhdistys rohkaisti jäseniään omaehtoiseen sivistykseen ja uskonnolliseen elämään esimerkiksi ylläpitämällä omaa kirjastoa, josta jäsenille oli lainattavissa tarkoitukseen sopivaa kirjallisuutta. Ylivoimainen enemmistö kirjaston nimikkeistä sisältyi ”raittiuskirjallisuus” -kategorian alle, mutta kirjastossa oli myös uskonnollisille teoksille oma osastonsa.⁸

Liiton ja sen keskusteluseuran pöytäkirjoista käy ilmi, että uskonto oli raittiustyön keskiössä myös muutoin kuin kirjaston nimikkeissä etenkin teosofiaan ja spiritualismiin kytkeytyneiden puheenjohtajien kausilla. Pöytäkirjat sisältävät kuitenkin vain harvoja ja lyhyitä muistiinpanoja uskonnosta käytyjen keskustelujen sisällöstä. Käytännössä ainoa merkintä liittyy esoteeristen aatteiden inspiroimaan keskusteluun, joka käytiin keskusteluseurassa heti vuosisadan alussa, jolloin Liiton johtokunnan pitkäaikainen jäsen ja puheenjohtajan pestiäkin vuosina 1904–1905 hoitanut maalari Tuomo Aalto alusti kysymyksen henkimaailmasta ja sen mahdollisesta olemassaolosta. Keskustelua kuvattiin vilkkaaksi ja asialliseksi, mutta ajoin ”taikauskoon vivahtelevaksi.”⁹ Mikäli Liiton kokouksissa teosofia ja/tai spiritualismi nostettiin eksplisiittisesti esille myöhemmin, se tapahtui muun uskontoon liittyvän keskustelun yhteydessä eikä tästä tehty pöytäkirjaan erillisiä merkintöjä.

Kuten johdannossa esitimme, suorien viittausten puuttuminen teosofiaan ja spiritualismiin ei ole yllättävää. Huolimatta siitä, että useat Liiton johtohenkilöistä olivat vihkiytyneet esoteerisiin oppeihin, raittiusseura ei yhdistyksenä halunnut tulla liitetyksi Tampereellakin uutisoitujen skandaalien¹⁰ ryvettämiin liikkeisiin. Toisaalta pöytäkirjat tukevat uudemmassa tutkimuskirjallisuudessa tehtyä havaintoa siitä, että teosofit ja spiritualistit eivät kategorisesti pyrkineet tekemään pesäeroa luterilaiseen kristinuskoon eivätkä suoraan edes kirkkoinstituutioon.

Kokoukset aloitettiin usein veisaamalla tilaisuuteen sopiva virsi. Osassa puheenvuoroista kävi ilmi ajatus ihmisen mielen heikkoudesta, minkä vuoksi raitis elämä oli mahdollista ainoastaan Jumalan ja rukouksen avulla. Etenkin Aaku Mäen puheenjohtajakaudella 1900-luvun alussa Liitto järjestikin säännöllisesti ”hengellisiä iltamia”, joiden organisoinnista vastasivat pääosin Mäki, Salomaa, Huhtala sekä Lahja Leppänen. Näiden iltamien ohjelmasta ei ole tarkkaa tietoa, mutta ne toteutettiin yhteistyössä kirkon edustajien kanssa. Mielenkiintoista on, että iltamien pääpuhujien järjestämiseen osallistuivat myös teosofiayhteyksistään tunnetut miehet, kuten Mäki ja Leppänen. Hengellisten iltamien puhujat tulivat järjestään kirkon piiristä, johon Mäellä

⁸ Esimerkiksi vuonna 1906 raittiutta käsittelevä osasto sisälsi 81 nidettä ja uskonnollisella osastolla teoksia oli 27. Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1914. Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1; Raittiusyhdistys Liiton johtokunnan kokousten pöytäkirjat 1904–1919. Tampereen kaupungin arkisto, kansio Cb:1

⁹ Liiton keskusteluseuran kokous 13.5.1900. Raittiusyhdistys Liiton keskusteluseuran pöytäkirjat 1898–1900. Tampereen kaupungin arkisto, kansio Cf:1/Cg:1.

¹⁰ *Kansan Lehdessä* uutiset 'Vahtimestari Johan Kauppi syytteessä palvelijatar Fanny Malmstenin murhasta' (11.12.1906) sekä iisalmelaisen teosofisen ja "Idän liittoon" kuuluneen nahkatyömiehen itsemurhasta (7.4.1916 Uskonnollisten hullutuksien uhri – Työläinen joutunut mielenhäiriöön ja tehnyt itsemurhan).

näyttäisi olleen lämpimät suhteet. Hän nimittäin lupautui henkilökohtaisesti pyytämään puhujaksi Liiton raittiustyöstään tunnettua kirkkoherra Kaarlo Hurmerintaa (1870–1941).¹¹ Liiton johtohenkilöt näyttäisivät siis pikemminkin kannustaneen yhdistyksen jäsenistöä lähentymään kirkkoa ja luterilaista kristinoppia hengellisten iltamia järjestämällä. Tämä asettaa kyseenalaiseksi historiantutkimuksessa toistuneen teesin teosofiasta ja spiritualismista osana sekularisaatioprosessia ja naturalistisen tieteellisen maailmankuvan yleistymistä.

Raittiustoiminnasta muotoutui esoteerisiin aatteisiin perehtyneille henkilöille luonnollinen järjestäytymisen muoto myös kokonaisvaltaiseen ruumiilliseen ja henkiseen puhtauden ihanteeseen tähtäävän terveyskulttuurin näkökulmasta, jota edellisessä alaluvussa jo sivusimme. Alkoholista pidättäytymisen ohella ihanteeseen liittyi terveellisen kasvispainotteisen ruokavalion suosiminen, liikunta sekä tietoisuuden kehittäminen itsetutkiskelun ja sopivan kirjallisuuden avulla. (Esim. Besant 1907.) Erityisesti Aaku Mäen ja hänen lähipiirinsä kirjoituksista ja toiminnasta käy ilmi, että heille raittiustoiminnassa oli kyse laajemmasta elämäntapoihin ja terveyteen kytkeytyvää reformia. Vuonna 1911 Lahja Leppänen perusti Sampsu Luonnonmaaksi nimensä muuttaneen Mäen kanssa *Luonnonparantaja*-lehden, joka nimensä mukaisesti tarjosi lukijoilleen vaihtoehtoisia hoitomuotoja länsimaiselle kliiniselle lääketieteelle.¹² Jo ennen lehden perustamista Mäki ja Kyösti Huhtala julkaisivat esimerkiksi rokotevastaisia kirjoituksia, joiden mukaan ”uudempi terveydenhoito” oli osoittanut rokotteet haitallisiksi tai jopa vaaralliseksi taikauksiksi. (Huhtala 1910, 24.)

Suomalaisen spiritualismin pääkaupunki

Suomeen 1900-luvun taitteessa asettuneista moderneista esoteerisista liikkeistä kirkkohistoriassa on tunnettu parhaiten Teosofisen Seuran popularisoima ”teosofia”. Spiritualismiin/spiritismiin sen sijaan on Mikko Juvan ohella hädin tuskin edes viitattu.¹³ (Juva 1960, 291–293; Nokkala 1958, 310.) Silläkin oli kuitenkin osansa ajan uskonnollis-yhteiskunnallisissa keskusteluissa ja kansalaistoiminnassa. Liike noteerattiin suuriruhtinaskunnan lehdistössä tuoreeltaan 1800-luvun puolivälissä ja sitä kohtaan tunnettu kiinnostus kasvoi etenkin vuosisadan lopulla. Tällöin spiritualistinen toiminta rajoittui kuitenkin lähinnä keski- ja yläluokkaiseen yksityispiireihin, eikä liike saanut merkittäviä julkisia puolestapuhujia tai järjestäytyneitä ilmeneismuotoja, kuten tapahtui useissa muissa Euroopan maissa ja myös suomalaisille läheisissä Ruotsissa ja Tanskassa. (Sohlberg 2016; Carleson & Levander 2016; Kragh 2016.)

¹¹ Esim. Raittäisyhdistys Liiton kokous 8.2.1901. Raittäisyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1905, Tampereen kaupungin arkisto, kansio Ca:1.

¹² Lehti jäi lopulta hyvin lyhytikäiseksi ja sen viimeinen numero julkaistiin heinäkuussa 1914.

¹³ Asetelma toistaa yleisempää uskontohistoriallista tutkimustilannetta. Siinä missä Suomessa 1900-luvun alussa näkyvästi esille noussut ”teosofia” on vilhdellut tutkimuksen sivuilla tiuhaan, on sen varjoon jäänyt spiritualismi otettu huomion kohteeksi kunnolla vasta 2000-luvulla: ks. esim. Holm 2016; Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020; Kaartinen 2020. Vrt. Järvenpää 2022, 123–147.

Tilanne muuttui alkuvuodesta 1909, kun Helsingissä perustettiin aikakauslehti *Spiritisti* ja Suomen Spiritistinen Seura. Nämä siirrot olivat osa pyrkimystä rakentaa Suomeen kansallisella tasolla järjestäytynyt spiritualistinen kansalaisliike. Lehti ja seura siirtyivät jo ensimmäisen toimintavuotensa lopulla Tampereelle, josta muodostui hetkellisesti eräänlainen suomalaisen spiritualismin pääkaupunki, kunnes liikehanke kuihtui kasaan vuonna 1913. Hankkeen johtohahmo oli *Spiritistin* päätoimittaja ja Suomen Spiritistisen Seuran puheenjohtaja, entinen työväenliikkeen aktiivi Jaakko Jalmar Jalo-Kivi (1878–1937). Tärkeä hahmo oli myös tamperelainen konttoristi Ida Paulina Hiillos (1881–1968), joka valittiin Suomen Spiritistisen Seuran alaisen Tampereen Spiritistisen Seuran sihteeriksi keväällä 1909 ja joka toimi myöhemmin hetkellisesti myös *Spiritistin* vastaavana toimittajana. Jalo-Kivi ja Hiillos solmivat syksyllä 1910 epävirallisen ”omantunnon avioliiton” ja muuttivat Tampereella Koulukatu 16:teen yhteiseen asuntoon, joka palveli seuraavina vuosina *Spiritistin* toimituksena ja spiritualistisen liikehankkeen tukikohtana. (Järvenpää 2016, 67–68; Järvenpää 2017.)

Spiritistin toimitus muodosti solmukohdan, jonka kautta suomalaiset spiritualistit loivat yhteyksiä toisiinsa ja kansainväliseen spiritualistiseen liikkeeseen. Keskeinen yhteydenpidon muoto olivat kirjalliset vaikutteet ja kirjeenvaihto. Jaakko Jalmar Jalo-Kivi esimerkiksi lähestyi arvostamaansa ruotsalaista meediokirjailijaa ja spiritualistisen aikakauslehti *Efteråt*n toimittajaa majuri Oscar Buschia (1844–1916) tämän teoksen *Mistä ja mihin?* (1911) suomentamisen yhteydessä. (Busch 1911, 'Esipuhe suomennokseen'. Buschista ks. Carleson & Levander 2016, 523.) Kansainvälisiä yhteyksiä solmittiin myös kasvokkaisten tapaamisten tasolla, mistä englantilainen selvänäkijä ja psykometriko¹⁴ Alfred V. Peters (1867–1934) on hyvä esimerkki. Kosmopoliittinen Peters matkusteli laajalti ympäri Eurooppaa ja solmi suhteita eri maiden spiritualisteihin ja teosofeihin. Hän oli tunnettu hahmo myös Suomessa etenkin pidettyään Helsingissä vuonna 1908 julkisia näytöksiä ystävänsä Pekka Ervastin kutsumana. (Aho 1993, 65–71.) Peters tutustui Jaakko Jalmar ja Ida Jalo-Kiveen viimeistään vuonna 1911, jolloin hän Suomessa jälleen käydessään vieraili myös Tampereella ja piti *Spiritistin* toimituksessa – eli Jalo-Kivien asunnolla Koulukadulla – psykometrisia istuntoja. Peters kävi Suomessa ja ilmeisesti myös spiritualistien luona seuraavanakin vuonna. Tuolloin hän myös – ainakin *Spiritistin* mukaan – edusti suomalaisiakin spiritualisteja Liverpoolissa järjestetyssä spiritualistisessä kongressissa. (*Spiritisti* 25–27/1911, 'Medio A. V. Peters Suomessa'; *Spiritisti* 31–33/1911, 'Istunnot Tampereella'; *Spiritisti* 41–42/1912, 'Uutisia'.)

Spiritualistisia vaikutteita ja toimijoita kulkeutui ulkomailta Tampereelle, mutta ovi kävi myös toiseen suuntaan. Juuri Suomen Spiritistisen Seuran perustamisen aikaan kansainvälisissä piireissä innostuttiin eri maiden spiritualistien välisten yhteyksien vahvistamisesta, ja myös suomalaiset spiritualistit liittyivät mukaan yhteistoimintaan. Keväällä 1910 Belgian Spiritistinen Liitto kutsui kaikkien maiden spiritualistit Brysselin maailmannäyttelyn yhteydessä järjestettävään spiritualistien maailmankongressiin. *Spiritistikin* sai paikalle kirjeenvaihtajan, joka ra-

¹⁴ Psykometria on kyky, jonka avulla henkilön koetaan voivan saada esineistä ja niiden omistajista tietoa vain niitä koskettamalla.

portoi tapahtumasta suomalaiselle yleisölle. Kongressissa muodostettiin spiritualistien kansainvälinen keskuskomitea solmukohdaksi eri maiden spiritualistien välille. Komitea alkoi julkaista myös lehteä, jota seurattiin myös *Spiritistin* toimituksessa. (*Spiritisti* 16/1910, 'Kansainvälinen spiritistinen kongressi'; *Spiritisti* 18/1910, 'Pikakuvia Kansainvälisestä Spiritistien Kongressista Brysselistä'; *Spiritisti* 22/1910, 'Tien varrelta'; *Spiritisti* 22–24/1910, 'Muutamia piirteitä spiritistien kansainvälisestä kongressista Brüsselissä 1910'; *Spiritisti* 37/1912, 'Spiritismin leviäminen', J. K. (J. J. Jalo-Kivi).)

Brysselin maailmankongressin vanavedessä alettiin suunnitella myös pohjoismaisten spiritualistien järjestäytymistä. Seurauksena oli keväällä 1911 Kööpenhaminassa pidetty Pohjoismaiden Spiritistien Kongressi. Myös suomalaiset olivat hankkeessa mukana: Jaakko Jalmari ja Ida Jalo-Kivi sekä muuan kokkolalainen Heikki Hakulinen kuuluivat kongressia valmistelevaan toimikuntaan.¹⁵ (*Spiritisti* 22/1910, 'Toimituksen työpöydältä'; *Spiritisti* 37/1912, 'Pohjoismaiden spiritistien kongressi Köpenhaminassa'; *Spiritisti* 37/1912, 'Pohjoismaiden spiritistien kongressi Köpenhaminassa'; *Spiritisti* 38/1912, 'Pohjoismaiden spiritistien kongressi Köpenhaminassa'.) Brysselissä oli päätetty järjestää seuraava spiritualistien maailmankongressi Genevessä vuonna 1913. Ajankohdan lähestyessä *Spiritistissä* julkaistiin keskuskomitean tiedonanto tapahtumasta, mutta suomalaisten osallistumisesta siihen ei ole tietoa. *Spiritisti* nimittäin lakautettiin juuri keväällä 1913 ja sen myötä katoavat kaikki tiedot myös Suomen Spiritistisestä Seurasta. (*Spiritisti* 50/1913, 'Kansainvälinen spiritistinen kongressi Genf'issä toukokuun 11–14 p. 1913'.)

Spiritisti ja Suomen Spiritistinen Seura esiintyivät muutaman vuoden ajan kansainvälisen spiritualistisen liikkeen suomalaisina edustajina ja puolestapuhujina. Erityisesti Jaakko Jalmari Jalo-Kivi otti näkyvän roolin liikkeen paikallisena esitaistelijana, joka antautui poleemisiin yhteenottoihin sen kriitikoiden kanssa. Kiistoja syntyi esimerkiksi teosofien kanssa, joiden Jalo-Kivi väitti toimivan spiritualisteja vastaan – joskin teosofit itse vakuuttelivat myötämielisyytään. Tampereella jännitteitä kiristi paikallisten teosofien alkuvuodesta 1910 perustama Suomen Teosofisen Seuran alainen Valonheittäjä-loosi. (Järvenpää 2016, 115–134; Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2022, 106–107.)

Jalo-Kivi seurasi myös muita Tampereelle asettuneita uskonnollisia liikkeitä ja arvioi niiden suhdetta spiritualismiin. *Spiritistissä* noteerattiin helluntaiherätyksen saapuminen paikkakunnalle lainaamalla kristillisen työväenliikkeen *Työkansasta* sitä myönteisesti käsitellyt kirjoitus. (*Spiritisti* 47/1912, 'Tien varrelta. Helluntai-liike'.) *Spiritisti* suhtautui aluksi varovaisen optimistisesti myös Jehovan todistajia edeltäneisiin raamatuntutkijoihin. Näkemys muuttui kuitenkin nopeasti, kun Kansainvälisen Raamatuntutkijain Seuran puhuja piti Tampereella spiritualismia vastustaneen esitelmän ja seura suomensi liikkeen perustajan Charles Taze Russellin (1852–1916) spiritualismia jyrkästi kritisoineen teoksen *Spiritismi Raamatun valossa*. (*Spiri-*

¹⁵ Tapahtuma voidaan nähdä jatkumona Tanskan, Ruotsin ja Norjan spiritualistien jo 1800-luvulla alkaneelle ylijärjaiselle kanssakäymiselle (Carleson & Levander 2016; Kragh 2016; Mehren 2016), mutta tutkimuksessa se on jäänyt lähes tyystin huomiotta (ks. kuitenkin Kragh 2002).

tisti 43–44/1912, 'Helvetinoppi ja raamatun tutkijat'; *Spiritisti* 48/1912, 'Tien varrelta'; *Spiritisti* 50/1913, "'Spiritismi raamatun valossa'"). Nämä esimerkit tähdentävät, etteivät spiritualismin kaltaiset modernit esoteeriset liikkeet olleet irrallaan ympäristöstään vaan kävivät jatkuvaa ja monitahoista vuoropuhelua muiden uskonnollisten liikkeiden kanssa.

Spiritualisteille oli keskeistä määritellä suhdettaan myös Suomen uskontokenttää hallinneeseen evankelisluterilaiseen kirkkoon. Spiritualismin ja "kirkollisen ortodoksian" suhde olikin jatkuva teema *Spiritistissä* koko sen ilmestymisen ajan. (Esim. *Spiritisti* 3/1909, 'Spiritismi', Jalo Kivi; *Spiritisti* 11/1909, 'Onko spiritismi ristiriidassa raamatun kanssa?'; *Spiritistin Joululehti* 1909, 'Spiritismi', J. K. (J. J. Jalo-Kivi); *Spiritisti* 20–21/1910, 'Mietteitäni', J. K. (J. J. Jalo-Kivi); *Spiritisti* 37/1912, 'Spiritismin leviäminen', J. K. (J. J. Jalo-Kivi).) Spiritualistit pyrkivät ajoittain saamaan myös suoran keskusteluyhteyden kirkon edustajiin. Hetkelliseksi keskustelukumppaniksi tarjoutui teologi Antti J. Pietilä (1878–1932), joka käsitteli ja kritisoi usein uusia uskonnollisia liikkeitä julkisissa luennoissaan ja kirjoituksissaan. Kirkkohistorioitsija Juhani Veikkola on Teologisen lauantaseuran 1900-luvun alussa harjoittamaa kristillistä apologiaa tarkastellessaan kiinnittänyt huomiota Pietilän teokseen *Teosofia liikkeenä, oppina, uskontona* (1910) sekä hänen keskusteluunsa suomalaisten teosofien kanssa. (Veikkola 1969, 112–119. Ks. myös Boguslawski 2020, 164–165.) Vähemmälle huomiolle on jäänyt, että Pietilä perehtyi kriittisesti myös spiritualismiin. 1910-luvun taitteessa Tampereella asunut Pietilä ajautui heti Suomen Spiritistisen Seuran perustamisen myötä huonoihin väleihin tamperelaisten spiritualistien kanssa. Vuoden 1909 lopulla hän piti spiritualismia ankarasti käsitelleen esitelmän, jonka johdosta hän päätyi *Aamulehden* yleisönosastolla pitkälliseen kiistaan Jaakko Jalmari Jalo-Kiven kanssa. (Järvenpää 2016, 95–115.)

Itseoppineen Jalo-Kiven ja hänen korkealle koulutetun ikätoverinsa teologinen väittely on kiinnostava esimerkki kirkon ja esoteeristen liikkeiden välisestä suhteesta Suomessa. Näin on ennen kaikkea siksi, että Jalo-Kivi selvästi yllättyi Pietilän näkemyksistä. Jalo-Kivi lähti väittelyyn hyvin kielteisen kirkkokuvan pohjalta. Hänen mukaansa kirkollinen dogmatiikka oli turmellut Jeesuksen opetukset ja edistänyt materialistisen maailmankatsomuksen leviämistä vierottamalla valistuneet ihmiset uskonnosta. Jalo-Kiven mukaan kirkko oli myös spiritualismin ja kaikkien muiden edistysmielisten liikkeiden ankara vastustaja, vaikka – tai ehkä juuri siksi että – spiritualismi ei suinkaan vastustanut kristinuskoa vaan tahtoi muistuttaa ihmisiä sen perustuuksista. Pietilä torjui täysin spiritualistien väitteet ja piti spiritualismia päinvastoin seurauksena ihmisten vieraantumisesta kristinuskosta. Hän kuitenkin torjui myös Jalo-Kiven esittämän kuvan kirkollisesta kristinuskosta. Pietilän teologiset näkemykset esimerkiksi Helvetistä eivät vastanneetkaan Jalo-Kiven mielikuvaa kirkon konservatiivisesta dogmatiikasta. Hänen yllätyksensä käy ilmi siitä, että hän jopa väitti Pietilän asettuneen spiritualistien kannalle monissa kysymyksissä.¹⁶

¹⁶ Vastaavan yllätyksen oli muutamaa vuotta aiemmin kokenut kirkkokriittinen Prometheus-yhdistys, kun sen järjestämässä keskustelussa sovitusopista lauantaseuralainen teologi Erkki Kaila otti asiassa prometheuslaisten odottamaa liberaalimman kannan (Veikkola 1969, 80–91).

Pietilä ei toki ollut spiritualisti. Toisaalta Jalo-Kiven poleeminen tulkinta hänen eräiden näkemystensä samankaltaisuudesta spiritualistien kanssa ei ollut täysin väärä. Pietilä oli monien muiden 1800-luvun lopulla varttuneiden teologienvainojen tavoin saanut vaikutteita kansainvälisellä tasolla voimistuneista liberaaliteologisista suuntauksista, jotka pyrkivät sovittamaan kristinuskon yhteen modernisoituvan yhteiskunnan ja tieteellisen maailmankuvan kanssa. Pietilä ja muut sittemmin ”nuorkirkollisena” sukupolvena tunnetut suomalaisteologit tahtoivat uudistaa myös kotimaista kirkkoa ja kristinuskon kansainvälisten mallien mukaisesti. (Ks. Veikkola 1969; Veikkola 1980.) Kuten edellä olemme todenneet, modernit esoteeriset liikkeet olivat historiallisesti läheisessä yhteydessä juuri samoihin kansainvälisellä tasolla levinneisiin liberaaliskonnollisiin virtauksiin. Tämän vuoksi niiden tulkinnat kristinuskosta saattoivat eroistaan huolimatta tulla hyvin lähelle myös Pietilän kaltaisten, spiritualismiin ja teosofiaan sinänsä kielteisesti suhtautuneiden teologienvainojen käsityksiä.

Teosofia ja spiritualismi osana muotoutuvaa kansalaisyhteiskuntaa

Spiritualismin ja Teosofisen Seuran kaltaiset modernit esoteeriset liikkeet olivat osa 1900-luvun taitteen länsimaista kulttuuria yhtä lailla suurkaupunkien vilkskeessä kuin Tampereen kaltaisessa pohjoisessa sisämaakaupungissakin. Niiden laaja levinneisyys johtui paljolti siitä kiinteästä suhteesta, joka niillä oli aikalaisten yleisesti tärkeinä pitämiin keskusteluihin tieteellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen tuottamista uskonnollisista, kasvatuksellisista, moraalisisista ja terveydellisistä haasteista. Esoteeriset liikkeet ja niille kasvualustaa antaneet aatteet ja pyrkimykset eivät ylittäneet kansallisia ja alueellisia rajoja itsestään, vaan tämä tapahtui monien yksilöiden ja heidän paikallisten yhteenliittymiensä aktiivisen toiminnan kautta.

Suomessa esoteeristen liikkeiden leviämisen kannalta tärkeäksi muodostui 1900-luvun taitteessa noussut suomenkielinen keskiluokka. Erityisen mielenkiintoinen toimijaryhmä ovat opettajat, jotka olivat usein laajasti kiinnostuneita ajan uusista aatteista ja liikkeistä. Esoteeristen liikkeiden näkemykset henkisestä kasvusta saattoivat helposti löytää kaikupohjaa heidän yleisemmistä humanistisista ideoistaan ja tulla siten osaksi heidän pedagogisia näkemyksiään. Tämä on nähtävissä myös Tampereella, jossa toimi Aaku Mäen ja Kyösti Laineen kaltaisia, esoteerisista aatteista viehättyneitä kansakoulunopettajia.

Esoteeriset aatteet nivoutuivat 1900-luvun taitteessa osaksi myös nousevaa kansalaisyhteiskuntaa ja niistä keskusteltiin Tampereellakin niin paikallisen työväenliikkeen kuin raittiusliikkeenkin piirissä. Erityisen kiinnostava tapaus on käsittelemämme Raittiusyhdistys Liitto, joka oli vuosisadan taitteessa ja alussa johtajäsentensäkin kautta yhteydessä Teosofisen Seuran ja sen pohjalta rakentuneen Idän Tähtien Järjestön toimintaan ja ideoihin. Esoteeristen aatteiden vaalimat näkemykset hengen ja ruumiin puhtaudesta saattoivat helposti liittyä raittiusliikkeen edistämiin moraalisiin ihanteisiin, jotka puolestaan kietoutuivat tiiviisti yhteen nousevan terveyskulttuurin kanssa.

Kasvatuksen ja kansanliikkeiden pyrkimys muodostaa väestöstä omaehtoiseen toimintaan kykeneviä, valistuneita ja monien toiveissa myös uskonnollisia kansalaisia toi myös työväestön osaksi esoteerisista liikkeistä käytyjä keskusteluja. Kuvaava esimerkki työläisten itsevarmasta uskonnollisesta toimijuudesta on itseoppineesta työläisaktiivista suomalaisen spiritualismin hetkelliseksi johtohahmoksi kehittynyt Jaakko Jalmarin Jalo-Kivi, jonka toiminta-ala ylitti suuriruhtinaskunnan rajat ja joka koki itsensä päteväksi väittelemään uskon asioista jopa teologian tohtori Antti J. Pietilän kanssa. Paljolti juuri hänen aktiivisuutensa vuoksi Tampereesta muodostui 1910-luvun taitteessa ja alussa hetkellisesti kansainvälisen spiritualistisen liikehdinnän sillanpääasema Suomessa.

Yksi läpi artikkelimme kulkenut teema on ollut kysymys modernien esoteeristen liikkeiden ja Suomen evankelisluterilaisen kirkon välisestä suhteesta. Tämä suhde on paljastunut monimuotoiseksi jo Tampereenkin pienissä piireissä. Aatehistoriallisesti katsoen on selvää, että spiritualismin ja Teosofisen Seuran uskonnollis-yhteiskunnalliset ideaalit liittyivät läheisesti myös kirkossa käytyihin teologisiin keskusteluihin, mitä kautta niiden välille saattoi syntyä myönteistäkin vuoropuhelua. Tällaisia keskusteluyhteyksiä saattoi avautua esimerkiksi raittiusliikkeessä, jonka parissa aktiivinen papisto saattoi helposti kohdata myös esoteerisista aatteista kiinnostuneita henkilöitä. Toisaalta aatehistoriallisista yhteyksistä huolimatta aikalaistoimijat eivät aina osanneet tai tahtoneet tunnustaa näkemystensä läheisyyttä toistensa kanssa. Yleisellä tasolla voidaankin todeta, että modernin esoterian ja kirkon välinen suhde oli monimuotoinen ja riippui olennaisesti siitä, ketkä asiaa pohtivat, miksi ja missä tilanteissa.

Arkistolähteet

Tampereen kaupungin arkisto

Raittiusyhdistys Liiton keskusteluseuran pöytäkirjat 1898–1900, 1908–1909.

Raittiusyhdistys Liiton kokouspöytäkirjat 1891–1914.

Raittiusyhdistys Liiton ”Leimu” piirin pöytäkirjat 1902–1904.

Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuran pöytäkirjat 1898–1904.

Suomen Teosofisen Seuran (STS) jäsenluettelo 1911. Pirjo ja Seppo Aallon arkisto.
<http://www.pekkaervast.net>

Sanoma- ja aikakauslehtilähteet

Aamulehti 1.3.1910.

Kansan Lehti 10.5.1912; 4.1.1917.

Mikkelin Sanomat 14.12.1935.

Opettajain Lehti 21/1911.

Spiritisti 1909–1913.

Tietäjä 5–6/1905.

Lähdekirjallisuus

Besant, Annie

1907 *Ihminen ja hänen ruumiinsa*. Helsinki: Teosofinen kirjakauppa ja kustannusliike.

Busch, Oscar

1911 *Mistä ja mihin?* Tampere: Aikakauskirja Spiritisti.

Huhtala, Kyösti

1910 *Voima, oikeus, rakkaus*. Tampere: Väinämöisen kirjakauppa.

Huhtala, Kyösti

1912 *Opetuksesta kristillisessä hengessä. Uskonto, historia, runous, maantieto*. Tampere: Suomen rauhanliitto.

Mäki, Aaku (toim.)

1904 *Valoa koteihin. Kokoelma kirjoituksia II*. Tampere: Osuuskunta Väinämöinen.

Kirjallisuus

Aho, Jouko

1993 *Parapsykologit. Ulkopuolisen näkemys poikkeavan tieteen suomalaiseen historiaan*. Helsinki: SHS.

Asprem, Egil

2014) *The Problem of Disenchantment. Scientific Naturalism and Esoteric Discourse 1900–1939*. Leiden: Brill.

Asprem, Egil & Julian Strube (toim.)

2020 *New Approaches to the Study of Esotericism*. Leiden: Brill.

Braude, Ann

1989 *Radical Spirits: Spiritualism and Women's Rights in Nineteenth-Century America*. Bloomington: Indiana University Press.

Bogdan, Henrik & Mikael Rothstein

2013 *Handbook of the Theosophical Current. Brill Handbooks on Contemporary Religion Vol. 7*. Leiden: Brill.

Boguslawski, Julia von

2020 Teosofinen ja antroposofinen liike Viipurissa. – Antti Ripatti & Nuppu Koivisto (toim.), *Monumenteista tanssiaskeliin: Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, 149–186. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry.

Carleson, Robert & Caroline Levander

2016 Spiritualism in Sweden. – Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.), *Western Esotericism in Scandinavia*, 521–533. Leiden: Brill.

Deveney, John Patrick

2015 Man is a Spirit Here and Now: The Two Faces of Nineteenth-Century Spiritualism and the Creation of the Magical Occult Theosophical Spiritualist New Thought Amalgam. – Cathy Gutierrez (toim.), *Handbook of Spiritualism and Channeling*, 119–151. Leiden: Brill.

Haapala, Pertti & Jarmo Peltola

2019 *Globaali Tampere*. Tampereen museot.

Halila, Aimo

1963 *Jyväskylän seminaarin historia*. Helsinki: WSOY.

Hanegraaff, Wouter J.

1998 *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Albany: State University of New York Press.

Hanegraaff, Wouter J.

2005 Occult/Occultism. –Wouter J. Hanegraaff, Antoine Faivre, Roelof van den Broek & Jean-Pierre Brach (toim.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, 884–889. Leiden: Brill.

Hanegraaff, Wouter J.

2013 *Western Esotericism. A Guide for the Perplexed*. London: Bloomsbury.

Hanegraaff, Wouter J. & Joyce Pijnenburg

2009 *Hermes in the Academy. Ten Years' Study of Western Esotericism at the University of Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hanhikangas, Helena

2007 *Yksilö yhteiskunnassa – yhteiskunta yksilössä. Aliina Salomaan matka aktiiviseksi poliittiseksi toimijaksi 1900-luvun taitteen Suomessa*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.

Hanhikangas, Helena & Antti Harmainen

2010 Sampsa Luonnonmaa (1865–1948). Kansallisbiografia <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/9322> (13.3.2023)

Harmainen, Antti

2010 *Modernin mystikot. Teosofian ulottuvuudet Pekka Ervastin ja Eino Leinon maailmankuvissa 1902–1908*. Historian Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.

Harmainen, Antti

2013 Naisteosofin Kalevala. Kansallinen historiakuva, uskonto ja sukupuoli Maria Ramstedtin Kalevalan sisäinen perintö -teoksessa. – Marja Jalava, Tiina Kinnunen & Irma Sulkunen (toim.), *Kirjoitettu kansakunta. Sukupuoli, uskonto ja kansallinen historia 1900-luvun alkupuolen suomalaisessa tietokirjallisuudessa*, 71–108. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Harmainen, Antti

2014a Kuinka lemmen tulta hallitaan? J. H. Erkkö, sukupuoli ja uskonto 1800-luvun lopulla. *Sukupuolentutkimus – Genusforskning* 1/2014: 2–30. Sukupuolihistoria-Teemanumero.

Harmainen, Antti

2014b ”Kaikki voin kestää, voin elää, jos tiedän että hänet kerran vielä tapaan.” Spiritualismi ja teosofia sivistyneistön surutyön välineinä 1880-luvun lopulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2014: 381–392.

Harmainen, Antti

2018 ”The One and Only True and Salvational Faith” – The Synthesis of Kulturprotestantismus, German Humanism and Western Esotericism in Carl Robert Sederholm’s Written Work of the Early 1880s. *Approaching Religion* 8 (1): 5–16. <https://doi.org/10.30664/ar.66727>

Harmainen, Antti

2020 Teosofia. – Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*, 91–111. Tampere: Vastapaino.

Harmainen, Antti

2021 Kehittyvä sielu terveessä ruumiissa. Spiritualismi, teosofia ja elämänreformi kirjailija J. H. Erkon lähipiirissä 1880-luvulla. – Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*, 31–51. Helsinki: Teos.

Harmainen, Antti, Juuso Järvenpää & Mikko Kemppainen

2021 1900-luvun alun luokkatietoinen esoteria Matti Kurikasta Hilja Pärssiseen ja Yrjö Kalliseen. – Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*, 135–154. Helsinki: Teos.

Harmainen, Antti, Juuso Järvenpää & Mikko Kemppainen

2022 Sosiaalidemokraattinen työväenliike ja moderni länsimainen esoteria 1900-luvun alun Suomessa. – Antti Harmainen & Mikko Kemppainen (toim.), *Henkinen työväki*, 85–116. Väki Voimakas 35. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.

Heikkilä, Markku & Simo Heininen

2017 *Uusi Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Holm, Tea

2016 *Spiritualismin muotoutuminen Suomessa: Aatehistoriallinen tutkimus*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Juva, Mikko

1960 *Valtiokirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. Porvoo: WSOY.

Järvenpää, Juuso

2016 *Jaakko Jalmary Jalo-Kivi. Spiritualismin esitaistelijan asema 1900-luvun alun Suomessa*. Historian pro gradu -tutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.

Järvenpää, Juuso

2017 Vainotun totuuden esitaistelija. Jaakko Jalmary Jalo-Kiven spiritualistisen identiteetin rakentuminen 1900-luvun alun Suomessa. *Historiallinen Aikakauskirja* 115 (2): 198–210.

Järvenpää, Juuso

2022 Uskonnollinen liberalismi ja työväenliike 1900-luvun ensivuosisien Helsingissä. – Antti Harmainen & Mikko Kemppainen (toim.), *Henkinen työväki*, 123–160. Väki Voimakas 35. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.

Kaartinen, Marjo

2020 *Spiritistinen istunto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kaartinen, Marjo & Maarit Leskelä-Kärki

2020 Spiritualismi. – Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.), *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*, 53–70. Tampere: Vastapaino.

Kananoja, Kalle

2021 *Ihmelääkärit Suomessa 1850–1950. Kuhnepöytä, sähköä ja suggestiota*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kannila, Helle

1973 *Minna Canthin kirjeet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kemppainen, Mikko

2020 *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa. 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Tampere: Työväen historian ja perinteentutkimuksen seura.

Kokkinen, Nina

2010 Jumalan pojat. Tolstoilaisuuden ja teosofian kohtaamisia vuosisadan vaihteessa. – Minna Turtiainen & Tuija Wahlroos (toim.), *Maaemon Lapset. Tolstoilaisuus kulttuurihistoriallisena ilmiönä Suomessa*, 33–41. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kortekangas, Paavo

1965 *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa – tutkimus Tampereesta 1855–1905*. Porvoo: WSOY.

Kragh, Jesper Vaczy

2008 Mellem religion og videnskab. Spiritismen i 1800- og 1900-tallet. *Scandia* 68 (1), 53–77.

Kragh, Jesper Vaczy

2016 Spiritualism in Denmark. – Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.), *Western Esotericism in Scandinavia*, 494–499. Leiden: Brill.

Larkio, Mauri

1967 *Kirkon ja työväenliikkeen kohtaaminen Helsingissä*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Leskelä-Kärki, Maarit & Antti Harmainen (toim.)

2021 *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Helsinki: Teos.

Luukkanen, Tarja-Liisa

1993 *In Quest of Certainty. Axel Fredrik Granfelt's Theological Epistemology*. Helsinki: Luther-Agricola Gesellschaft.

Mahlamäki, Tiina & Kokkinen, Nina (toim.)

2020 *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere: Vastapaino.

Maijala, Minna

2014 *Herkkä, hellä, hehkuvainen Minna Canth*. Helsinki: Otava.

Marchand, Suzanne

2009 *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.

Markkola, Pirjo

2022 Working-Class Women Living Religion in Finland at the Turn of the Twentieth Century. – Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.), *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, 219–245. London: Palgrave Macmillan.

Mehren, Tonje Maria

2016 Spiritualism in Norway. – Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.), *Western Esotericism in Scandinavia*, 506–520. Leiden: Brill.

Muratori, Cecilia

2016 *The First German Philosopher. Mysticism of Jakob Böhme Interpreted by Hegel*. New York: Springer.

Murtorinne, Eino

1992 *Suomen kirkon historia. 3, Autonomian kausi 1809–1899*. Porvoo: WSOY.

Nokkala, Armo

1958 *Tolstoilaisuus Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus*. Helsinki: Tammi.

Oppenheim, Janet

1985 *The Other World. Spiritualism and Psychical Research in England, 1850–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Owen, Alexandra

1989 *The Darkened Room. Women, Power, and Spiritualism in Late Nineteenth Century England*. London: Virago Press.

Reill, Peter Hanns

2007 Between Theosophy and Orthodox Christianity. Hermetic Religion of Johann Salomo Semler. – Olav Hammer & Kocku von Stuckrad (toim.), *Polemical Encounters. Esoteric Discourse and its Others*, 157–170. Leiden: Brill.

Ripatti, Mikko

2002 *Arvid Järnefelt kasvatustajattelijana*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 203. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Sohlberg, Jussi

2016 *Spiritualism in Finland*. – Henrik Bogdan & Olav Hammer (toim.), *Western Esotericism in Scandinavia*, 500–505. Leiden: Brill.

Soikkanen, Hannu

1961 *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamari-sen eduskunnan vaaleihin asti*. Porvoo: WSOY.

Stuckrad, Kocku von

2005 *Western Esotericism: A Brief History of Secret Knowledge*. London: Equinox Publishing Ltd.

Suodenjoki, Sami, Kirsti Salmi-Niklander, Mikko-Olavi Seppälä, Päivi Salmesvuori, Anna Rajavuori, Mikko Pollari & Anne Heimo (toim.)

2022 *Lannistumaton. Matti Kurikan haaveet ja haaksirikot kolmella mantereella*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sulkunen, Irma

1986 *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Treitel, Corinna

2004 *A Science for the Soul. Occultism and the Genesis of the German Modern*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Veikkola, Juhani

1969 *Teologinen lauantaseura kirkon puolustajana suurlakon jälkeisenä aikana 1905–1914*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Veikkola, Juhani

1980 *Nuorkirkollisen suuntauksen muotoutuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

FM Antti Harmainen on historian väitöskirjatutkija Tampereen yliopistossa.

FT Juuso Järvenpää valmistee post doc -tutkimusta Tampereen yliopistossa.

FT Mikko Kemppainen on historian tutkijatohtori ja koordinaattori Suomen akatemian kokeumuksen historian huippuyksikössä (HEX) Tampereen yliopistossa.